

А. Г. Мухоморов

மாண்புமிகு உறுப்பினர், மதுரை

Srirangam Sri Sankaragurukula Series No. 15.

ŚIVAKĒŚĀDIPĀDĀNTASTUTIḤ

OF

ŚRĪ ŚANKARA BHAGAVATPĀDĀCHĀRYA

WITH THE COMMENTARY OF

ŚRĪ RĀMAKRISHNA SŪRI.

EDITED BY

Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana,
T. K. BALASUBRAHMANYA AIYAR, B. A.
Dharmadhikari, Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

— SRIRANGAM —
SRI SANKARAGURUKULAM.

1843

PRINTED AT THE
SRI VANI VILAS PRESS,
SRIRANGAM.

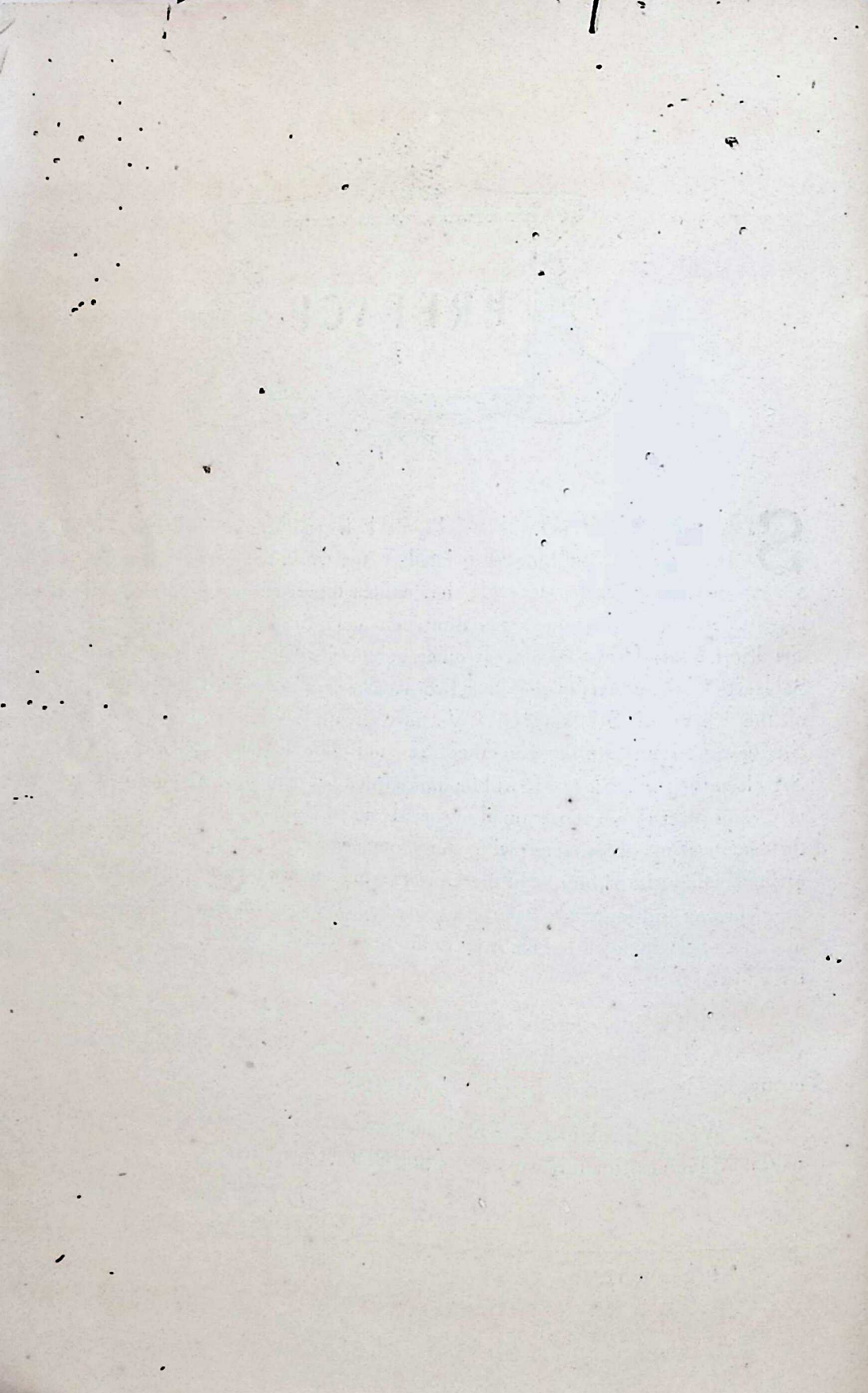
SIVAKESADIPADANTASTUTI^H is another precious gem culled from the mine of the mightiest intellect the world has ever produced viz., Sri Sankarabhagavatpadacharya. He has written three such works viz., Vishnupadadikesantastotram, Sivapadadikesantastotram and Sivakesadipadantastotram. The *Sri Vani Vilas Press* has already published the first with the Commentary of Purna Sarasvati.* The texts of the other two have been published in the Memorial Edition of the works of Sri Sankara. We have great pleasure in publishing now this *Sivakesadipadantastutih* with the rare and hitherto unpublished Commentary of *Sri Ramakrishna Suri*. It will be noticed that the readings adopted herein differ in several places from those found in the Memorial Edition but we have adopted here the readings in accordance with the Commentary. It may be further noted that Vishnu being the Protector of the Universe, the author approaches His feet first and then goes on to His head while Siva being the Destroyer he approaches His feet first and after describing all the limbs up to the head hesitates to stop there and so comes back to the feet.

Of the Commentator, Sri Ramakrishna Suri we learn from the introductory verses that he studied under one Krishna Suri and wrote this commentary as expounded by Sri Gopala Sarasvati, evidently a sannyasi.

We are thankful to Sri K. Ramachandra Sarma of Adyar for having sent us the Manuscript of this work ready prepared for the Press.

T. K. Balasubrahmanyam.

* Price As, 12.

श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्यविरचिता
॥ शिवकेशादिपादान्तस्तुतिः ॥

श्रीरामकृष्णसूरिविरचितव्याख्यासमेता ॥

श्रीरामं सर्वलोकेशं भक्तसुखान्तमन्दिरम् ।
भावयामि परं ब्रह्म सर्वदाऽभीष्टसिद्धये ॥
अवलम्बेऽखिलालम्बलम्बोदरपदद्वयम् ।
यदालम्ब्याविलम्बेन लभतेऽलं बुधः श्रियः ॥ २ ॥
वाणि कल्याणि कल्याणश्रेणिनिश्रेणि संस्तवे ।
मदीयरसनावेद्यां विचरेष्टप्रदायिनि ॥ ३ ॥
शंभुर्भूरिक्पानिधिर्जगदिदं द्वैतादिदुर्वादक-
त्पाषण्डोक्तिभिराकुलं सदमलक्षेमं विधातुं कलौ ।
यद्रूपेण महीमवातरदमूनद्वैतविद्यागुरु-
ऽश्रीमच्छंकरनामधेयभगवत्पादान्ददा भावये ॥ ४ ॥
अधीताध्यापितानेकशास्त्रविद्वच्छिरोमणीन् ।
विद्यागुरुकृष्णसूरीन्वन्देऽहं विहिताञ्जलिः ॥ ५ ॥
नित्यं साधुनरप्रियाञ्छ्रुतमहानन्दालयान्नित्यगो-
सद्वन्दावनलालसान्विततसञ्चारान्यशोदाश्रयान् ।
पापोद्यन्नरकान्तकान्करुणया भीष्मैकमुक्तिप्रदा-
ऽश्रीगोपालसरस्वतीन्मुनिवरान् वन्दामहे सद्गुरुन् ॥ ६ ॥
श्रीगोपालसरस्वत्यभिधेयैस्तैर्गुरुभिरिरितः प्रीत्या ।
व्याख्यास्ये परमेशस्तुतिममलां रामकृष्णसूरिरहम् ॥ ७ ॥

इह खलु परंपरानेकदुःखतरङ्गसंकुले दुर्निवारदुर्विषमविषयनक्रचक्राक्रान्ते ममाह-
मभिमानतटद्वयविशंकटक्रामादिपरिपूरितदुरुत्तारे अपारासारसंसारगरलपारावारे निमज्जतः
परपारप्राप्तिमभिलषतो जनानालक्ष्य भगवान्परमकालणिकः परमेश्वरः परित्राणाय

ताधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥' (भ. गी. ४.
 ८.) इति कृतमंकल्पतया श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादाचार्यात्मना लोकानुग्रहैकप्रयोजनपरि-
 ग्रहीतलीलाविग्रहो दर्शनश्रवणपरिचरणादिगोचरतया, 'तस्मात्पारावारदुर्धराणि तानि'
 इति ब्रह्माद्यंशैः शिष्यभूतैः सहावततार । अथ परमेश्वरावतारभूतास्ते श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्य-
 पादाचार्या निष्कामकर्मानुष्ठानपरितोषितभगवदनुग्रहसमाप्तादितत्रिकैवैराग्यादिसाधनचतु-
 श्यसंपन्नानां मुख्याधिकारिणां प्रत्यग्भिन्नपरब्रह्माभासात्कारप्रयोजकं प्रस्थानतयं निर्माय
 तदर्थानुसंधानासमर्थान्मन्दाधिकारिणोऽनुजिघृक्षवः, 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमीश्वराः ।
 ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।
 तदेवाविर्भवेद्ब्रह्म सत्यानन्दचिदात्मकम् ॥' इति न्यायेन सगुणब्रह्मानुसंधानस्य निर्विशेष-
 साक्षात्कारोपयोगित्वात्, 'विग्रहं परतत्त्वस्य त्रिणेत्रं सांख्यमद्भुतम् । मुहूर्तं चिन्तयन्मर्त्यो
 मुच्यते सर्वपातकैः ॥' इति स्कान्दे साम्बत्वादिलक्षणपरतत्त्वमूर्तिचिन्तनस्य तत्त्वसाक्षात्कार-
 प्रतिबन्धकसकलकल्मषनिवर्तकत्वोक्त्या तस्य साक्षात्कारकारणमनःशुद्धिसंसादनद्वारा तत्सा-
 धनत्वसूचनात् । श्रुतिरपि—'यस्मिन्नयमात्माऽधिश्चियन्ति भुवनाणि विश्वाः । आत्मानं
 द्विधाऽकरोदध्वेन स्त्री अर्धेन पुरुषः ॥' इति सर्वाधारस्य ब्रह्मणः साम्बमूर्तिव्यतिपादकसुबा-
 लोपनिषदा, 'अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तथादिमध्यान्त-
 विहीनमेकं विशुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥' इति स्वतः केवलं स्वाध्यस्तमायैक्याध्यासेन
 जगद्बीजभावापन्नं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य योनिं साम्बशिवं प्रक्रम्य, 'उमासहायं परमेश्वरं
 प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्' इति तस्य ध्येयमूर्तिमुपवर्ण्य, 'ध्यात्वा मृनिर्गच्छति
 भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' इति, स एव साम्बशिवः प्रकृतिप्राकृतोत्त...
 प्यात्र प्राप्य इति प्रतिपादिकया कैवल्यश्रुत्या 'द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमध्वेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्धेन नारी तस्यां च विराजमसृजत्प्रभुः ॥' इति मनुस्मृत्या, 'संरम्भाय गतं सौम्यं
 विधूममिव पावकम् । प्रशान्तमनसं देवं त्रिदेवमपराजितम् ॥ सहितं चारुसर्वाङ्ग्या पार्व-
 त्या परमेश्वरम् । नीलकण्ठं महात्मानं हर्यक्षं तेजसां निधिम् ॥ अष्टादजभुजं देवं सर्वा-
 शरणभूषितम् ।' इत्यादि महाभारते आनुशासनिकवचनेन, 'निर्विकल्पपरे तत्त्वे श्रद्धा
 येषां विजायते । अयत्नसिद्धा परमा मुक्तिस्तेषां न संशयः ॥' इत्युपक्रम्य, 'निर्विकल्पं

परं तत्त्वं नाम साक्षात्परः शिवः । सोऽयं साम्बास्त्रिणेत्रश्च सोमार्धकृतशेखरः ॥ स्वात्म-
तत्त्वसुखस्फूर्तिप्रमोदात्ताण्डवप्रियः । रुद्रविष्णुप्रजानाथैरुपास्यो गुणमूर्तिभिः ॥ ईदृशी तु
परा मूर्तिर्यस्यासाधारणो भवेत् । तद्धि साक्षात्परं तत्त्वं नान्यत्सत्यं मयोदितम् ॥' इति
प्रत्यस्तमितसकलविकल्पजाते परस्मिन्ब्रह्मणि येषां निष्ठा तेषां मुक्तिरयत्तसिद्धा, तच्च निर्वि-
कल्पं परं ब्रह्म साक्षाच्छिव एव । स च लीलया स्वस्य शिवशक्त्यात्मकत्वमाविष्कर्तुमर्धनारी-
श्वरविग्रहो जात इत्येवं प्रतिपादकस्कान्दपुराणवचनैश्च शिव एवोपासकानुजिघृक्षया योग-
मायाशक्तिपरिगृहीतलीलाविग्रहसाम्बास्त्रिणेत्रचन्द्रार्धशेखरनीलकण्ठशूलपाणिवृषभवाहनत्वादि-
लक्षणो ब्रह्मादिभिरुपास्य इह परिस्फुरतीति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनैरुक्तमूर्तेर्लीलागृही-
तायाः परतत्त्वप्रतिपादनाच्चैतादृशे परशिवलीलाविग्रहे मनः प्रणिधाय मन्दाधिकारिणः कृतार्था
भूयासुरिति प्रत्यङ्गं तेषामुच्चावचश्रेयांस्याशासानास्त्रयस्त्रिंशच्छ्लोकात्मकपरशिवलीलाविग्रह-
कपर्दादिपादाब्जपरागान्तस्तुतिकाव्यप्रारभन्ते—

देयासुर्मूर्ध्नि राजत्सरससुरसरित्प्रान्तपर्यन्तनिर्य-

त्प्रांशुस्तम्बाः पिशङ्गास्तुलितपरिणतारक्तशालीलता वः ।

दुर्वारापत्तिमर्तश्रितनिखिलजनोद्धारणे^१ रज्जुभूता

घोराघोर्वीरुहालीदहनशिखिशिखाः शर्म शार्वाः कपर्दाः ॥ १ ॥

आदौ कपर्दा वर्ण्यन्ते शिवस्य परमात्मनः ।

संसारोत्तारणाः पापहारिणः शुभकारिणः ॥

देयासुरिति । शार्वाः कपर्दाः वः शर्म देयासुरिति संबन्धः । कपर्दाः कीदृशाः,
पिशङ्गाः श्वेतपीताः पीतरक्ता वा, ईषद्रक्तशालीलतासादृश्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मूर्ध्नि मस्तके
राजन्ती आजमाना सरसा रसेन जलादिना सह वर्तमाना 'मृङ्गारमुख्यमधुरादिसुवर्णरेतो-
निर्यासरगगरलद्रवपारदेषु । आसीदन्धनिमुधाम्बुरसाख्यधातुष्विष्टो रसोऽथ रसना धरणी
रसा स्यात् ॥' इति मास्करः । एतादृशी या सुरसरिदेवनदी मन्दाकिनी तस्या ये

प्रान्तास्तेषां पर्यन्तः समीपप्रदेश एव पर्यन्तः प्रत्यन्तभूः नदीसमीपभूमिस्तत्र निर्यन्तो निर्गच्छन्तः प्रादुर्भवन्त इत्यधिकरणसम्या 'समीप' इति योगविभागात्समामः । प्रांशव उन्नताः, 'उच्चप्रांशून्तोदगोच्छ्रितास्तङ्गे' इत्यमरः । स्तम्बास्त्रुणादिगुल्मा इत्यभेदरूपकम् ; 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरः । 'स्तम्बो गुल्मत्रुणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति सुधाकरः । मस्तकगङ्गाप्रान्तपर्यन्तेषु भूमिषु गङ्गाप्रान्तपर्यन्तभूमौ प्रसृपरस्तम्बा इव राजमाना इत्यर्थः, रूपकस्य गम्योपम्यत्वात् । राजदित्यत्र राजतेलटः शत्रादेशः, ततः 'उगितश्च' इति ङीप् 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्भावः । पुनः कीदृशाः, परिणताः परिपक्वाः, अत एव आरक्ताः ईषद्रक्ताः, 'आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ क्रियायोगे च मीम्नि च' इति मास्करः । एतादृश्यो याः शालीलताः तास्तुलिता यैस्ते तथोक्ता इत्युपमा । तादृशशालीलतासदृशा इत्यर्थः । शालीत्यत्र डलयोरभेदात्, 'शाट्ट आप्लाव्ये' इत्यस्मात्कर्माणि इन्प्रत्यये, 'शल चलने संवरणे च' इत्यस्माण्यन्तात्, 'अच इः' इतीप्रत्यये वा शालिशब्दनिष्पत्तौ 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् दीर्घान्ततालाभः । अपि च दुर्वारा वारयितुमशक्या आपत्तिरापदेव गतो भूरन्ध्रं कूपादि, 'गताविटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमरः । श्रितस्य तत्र पतितस्य निखिलजनस्योद्धारणे रज्जुभूता इत्यपि रूपकम्, रज्जुभावं प्राप्ता इत्यर्थः, रज्जुशब्दस्यात्र वृत्तिविषये रज्जुभावे वृत्तेः । भूतः इति च 'भू प्राप्तौ' इत्यस्माच्चौरादिकात्, 'आ धृषाद्वा' इति विकल्पाणिजभावे, 'गत्यर्थः...' इत्यादिना कर्तरि प्रत्यये रूपम्, प्रमाणभूत आचार्य इतिवत् । अत्र हि महाभाष्यवाक्ये प्रमाणभूत इत्येतत्कैयटेनैवमेव व्याख्यातम् । अत्र कपर्दानां रज्जुभावोक्त्या रज्जूनां चोद्धारणक्रियाकारणतया कपर्दाश्रयस्य शिवस्य तदुद्धारणक्रियाकर्तृत्वं गम्यते । तेन सांसारिकक्लेशकूपपतितान्स्तस्मादुद्धारणमभिलषतः स्वकीयदिव्यमङ्गलमूर्तिं साङ्गोपाङ्गां स्तुवतो भक्तानुद्धरन्साम्बशिवः स्वोत्तमाङ्गस्थकपर्दस्तुत्या तोषितस्तांस्तस्मादुद्धरतीति ध्वन्यते । तथा घोरानि भयंकराण्यघानि पापान्येवोर्वीरुहा वृक्षास्तेषामाल्याः पङ्केर्दहने भस्मीकरणे यः शिखी दावाग्निस्तस्य शिखा ज्वाला इति रूपकम् । एतादृशाः कपर्दाः शर्वस्य शिवस्येमे, 'तस्येदम्' इत्यण्प्रत्ययः । कपर्दा जटाजूटाः वो युष्मभ्यं गर्भं सुखं देयासुरित्याशीः । अनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः, 'प्रकृष्टो वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतश्च यः । सोऽनुप्रासः स च छेकवृत्त्युपाधिगतो द्विधा ॥' इति लक्षणात् । स च

सरससुरसेत्यत्र, शिखिशिखा इत्यत्र च च्छेकानुप्रासः, 'द्वयोस्त्रयाणां वा हलामावृत्तौ छेका-
नुप्रासः' इति लक्षणात् । अन्यत्र प्रान्तपर्यन्तेत्यादौ वृत्त्यनुप्रासः; 'एकैकवर्णावृत्तौ वृत्त्यनु-
प्रासः' इति लक्षणात् । अर्थालंकारास्तु, रूपकोपमे प्रागुक्ते; कपर्दानां समर्थनीयस्य सुख-
दातृत्वस्य दुर्वारापत्तिर्गतपतितजनोद्धारणकरणरज्जुभावनिशिलदुरितमहीरुहदग्धुशिखिशिखा-
भावाभ्यां समर्थनात्काव्यलिङ्गं च । तच्चोक्तरूपकानुप्राणितमिति तत्संकीर्णम् । प्राचां मतेना-
शीरलंकारश्च । अथैषां लक्षणानि—'एकत्वरूपणं यत्स्यादुपमानोपमेययोः । रूपकं नाम
तच्चापि बहुभेदयुति तथा ॥ उपमानानन्यपरं यत्स्यात्सादृश्यवर्णनम् । समर्थनीयस्यार्थस्य काव्य-
लिङ्गं समर्थनम् ॥ आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।' इति । अत्र कपर्दानां नदीप्रान्त-
पर्यन्तस्तम्बरूपणेनातिविपुलतयाऽऽगमप्रसिद्धाया गङ्गाया आधेयाया मूर्धैकदेशस्थितिकत्वात्त-
दाधारभूतस्य मूर्ध्नो निरतिशयाधिक्यं व्यज्यते । तथा च रूपकेणाधिकालंकारो ध्वन्यत इत्यलं-
कारेणालंकारध्वनिः । 'पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम्' इति ह्यधिकालंकारलक्षणम् ।
तथा सुखदातृत्वं यस्यां तदेव येन केनचिदात्मनेऽन्यस्मै वा सुखदानार्थमाशंस्यत इति
प्रसिद्धेन कपर्दानां सुखदानायाशंस्यमानत्वेन कपर्दशब्दो योगरूढः, न तु केवलरूढ इति
ध्वन्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । कपर्दशब्दस्य योगतः सुखदातृत्वमित्थम्—'पर्व पूरणे'
अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्विप्, 'शलोपः' इति वकारलोपः । तथा च केन सुखेन परं पूर्तिं
कस्य सुखस्य परं पूर्तिं ददति कपर्दाः, 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः ।
प्रायेणैतत्स्तोत्रपद्येष्वनुप्रासालंकारः । अस्मिंस्तोत्रे स्रग्धरावृत्तम्, 'अभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनि-
यतियुता स्रग्धरा संपतेयम्' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

कुर्वन्निर्वाणमार्गप्रगमपरिलसद्रूप्यसोपानशङ्कां

शक्रारीणां पुराणां त्रयविजयकृतस्पष्टरेखायमाणम् ।

अव्यादव्याजमुच्चैरलिकहिमधराधित्यकान्तस्त्रिधोद्य-

ज्जाहव्याभं मृडनीकमितुरुडुपरुक्पाण्डरं वस्त्रिपुण्ड्रम् ॥ २ ॥

मोक्षप्रयोजकं गङ्गास्रोतस्त्रयमिव स्थितम् ।

त्रिपुण्ड्रं वर्ण्यते शंभोः सुधांशुदुतिभास्वरम् ॥

कुर्वन्ति । निर्वाति निर्यादि निर्गच्छत्यात्मनोऽवेति वा, चिर्वान्ति निरङ्कुशवृत्ति-
 भाजो भवन्त्यत्रेति वा निर्वाणं मोक्षः । 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्माद्धातोः 'क्तोऽधिकरणे च'
 इत्यादिनाऽधिकरणे क्तः । अथ वा... (निर्गतं वानमत्रेति) निर्वाणम्, 'नपुंसके भावे क्तः'
 इति भावे क्तः । 'निर्वाणोऽवाते' इति निष्ठानत्वम् । अनयोरर्थयोर्युद्ध । निर्वाणमार्गस्य मोक्ष-
 मार्गस्य प्रगमः प्रकृष्टगमनम्, 'ग्रहवृ' इत्यादिना अप्रत्ययः । तेन परिलसतां भासमानानां
 रूप्यस्य सोपानानां शङ्कां कुर्वत् । अत्र मोक्षस्य परपुरुषार्थत्वात्तन्मार्गगमनं प्रकृष्टगमोऽभ्य-
 हितगमनम्, तच्च तैः सोपानैर्लसतीति तेषामभ्यर्हितकार्यकरत्वेन परिलसनमिति प्रगमस्य
 परिलसत्क्रियाहेतुत्वात्, प्रगमपरिलसदित्यत्र 'तृतीया तत्कृता...' इत्यादिना, 'कर्तृकरणे
 कृता' इत्यादिना वा समासः । यथा लोके सुखेन तत्तन्मार्गगमनाय पाषाणादिसोपानानि विर-
 च्यन्ते, तथा सुखेन मोक्षमार्गगमनाय निर्मितरजतसोपानत्रयमिव संभावितमित्यर्थः । उत्प्रे-
 क्षालंकारः । सम्यग्ध्यातं शिवललाटस्थत्रिपुण्ड्रं मोक्षप्राप्तिप्रयोजकमिति गम्यते । शक्रादीनां
 राक्षसानां संबन्धीनि यानि पुराणि तेषां पुराणां त्रयस्य विजयेन कृताः याः स्पष्टरेखास्ता
 इवाचरत् रेखाग्रमाणम्; 'कर्तुः क्यङ्' इत्यादिना क्यङि तदन्ताल्लटः शानजादेशः । यथा
 लोके एकं कार्यं कृत्वा तत्सूचकत्वेनैका रेखा क्रियते, तद्वद्वैत्यपुरत्रयविजयकार्यसूचकत्वेन
 कृतरेखात्रयमिव भासमानमित्यर्थः । अत्राप्युत्प्रेक्षा । हिमस्य धरः पर्वतः हिमवत्पर्वतः,
 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । तस्याधित्यका समीपस्थितोर्ध्वभूमिः, 'उपाधिभ्यां त्यक-
 नारूढयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः । उच्चैरुन्नतं यदलिकं ललाटम्, 'ललाटमलिकं गोधिः'
 इत्यमरः । तदेव हिमधराधित्यकेत्येकदेशविवर्तिरूपकम्; ललाटस्य हिमवदधित्यकात्वेन
 रूपणात्परमेशदेहस्य हिमवत्पर्वतेन रूपणं गम्यत इत्यवयवरूपणेनावयविनो रूपणस्य
 गम्यमानत्वात् । तस्या अधित्यकाया अन्तर्मध्ये त्रिधोद्यन्त्या उद्गच्छन्त्या जाह्नव्या
 आभेवाभा यस्य तत्तथोक्तम्, तादृशजाह्नवीवाभातीति वा तथोक्तम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति
 कप्रत्ययः । अत्राप्युत्प्रेक्षाः सा चोक्तरूपकानुग्राणितेति तत्संकीर्णा वेति । उडुपस्य चन्द्रस्य
 रुक् प्रभेव पाण्डरं शुभ्रम्, मृडानीकमिदुः पार्वतीकान्तस्य, 'आयादय आर्धधातुके वा'
 इति विकल्पाणिङभावः । त्रिपुण्ड्रमव्याजं निरपदेशं निरुपाधिकमिति यावत् । 'व्याजः
 श्लाघ्येऽपदेशे च' इति विश्वः । वो युष्मानव्यात् रक्षतु । अत्रानिगीर्णे प्रकृते त्रिपुण्ड्रे अप्र-

कृतसोपानाद्यभेदाध्यवसायादुत्प्रेक्षा । न च रेखायमाणमित्यत्र जाह्नव्याभमित्यत्र चोपमा,
पुरत्रयविजयसूचनार्थकृतरेखात्रयललाटाधित्यकान्तरुद्धजाह्नव्याश्चाप्रसिद्धेः, उपमानप्रसि-
द्धावेवोपमालंकार इत्यालंकारिकसमयात् । अत एव त्रिद्यानाथेन—“उपमालक्षणे उत्प्रे-
क्षाव्यावृत्तये स्वतः सिद्धेनेत्युपमानविशेषणमुपात्तम् । अलंकारभेदनिरूपणप्रस्तावे चोपमा-
नस्य प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यामुपमात्प्रेक्षयोर्भेद इति चोक्तम् । न च रेखायमाणमित्यत्र
व्यङ्ग्युपपत्तिः, रेखाया अप्रसिद्धत्वेऽप्युपमानत्वानपायाद्विशेषस्य तत्रात्रुपादानात् । तासां
चोत्प्रेक्षाणामुद्बुधपरुष्पाण्डरमित्युपमायामङ्गेन संकरः ॥ २ ॥

क्रुध्यद्गौरीप्रसादानतिसमयपदाद्बुधसंक्रान्तलाक्षा-

बिन्दुस्पर्धि स्मरारेः स्फटिकमणिदृषन्मग्नमाणिक्यशोभम् ।

मूर्धन्युद्यदिव्यसिन्धोः पतितशफरिकाकारि वो मास्तकं स्ता-

दस्तोकापत्तिकृत्यै हुतवहकणिकामोक्षरूक्षं सदाऽक्षि ॥ ३ ॥

स्फटिकान्तःस्थमाणिक्यशोभं ललाटवीक्षणम् ।

मूर्धस्थगङ्गापतितमीनामं वर्ण्यते विभोः ॥

क्रुध्यदिति ॥ क्रुध्यन्त्याः प्रणयकलहकाले कुप्यन्त्याः गौर्याः प्रसादः प्रसन्नता,

तस्य आनतिस्तत्करुणाभूता नमस्किया ; हेतुहेतुमद्भावसंबन्धे षष्ठ्याः समासः । न च
तादर्थ्ये चतुर्थ्याः समासोऽस्त्विति वाच्यम्, प्रकृतिविकारभाव एव तन्नियमनात् । अत
एवाश्रयासादयः षष्ठीसमासा इति सिद्धान्तः । अथवा, गौरीं प्रसादयतीति गौरीप्रसादी
सदेर्ण्यन्तात् ‘कर्मण्यण्’ इत्यण्, ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना ङीप् । सा चासावानतिथेति
कर्मधारयः । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिना पुंवद्भावः । तस्या आनतेः समये पदाद्बुधेन
नमस्कियमाणपार्वतीपदाद्बुधेन संक्रान्तायाः संलग्नाया लाक्षाया अलंकृतस्य बिन्दुना स्पर्धत
इति तथोक्तम् । तद्वद्भासमानमित्यर्थः । किं च, स्फटिकमणिदृषदि स्फटिकरत्नशिलायां
मग्नस्य माणिक्यस्य लोहितमणेः शोभेव शोभा यस्य तत्तथोक्तम् । मूर्ध्नि शिरसि उद्यन्त्याः
प्रसरन्त्या दिव्यसिन्धोर्मन्दाग्निन्याः सकाशात्पतितायाः शफरिकाया भीनप्रियायाः आकार
आकृतिः सोऽस्यास्तीत्याकारि, तदाकारसदृशमित्यर्थः । हुतवहस्याग्नेः कणिकानां कणानामा-

बोधणेनासंज्ञनेन रूपं तीक्ष्णं मातृकम्, लक्षणया मस्तकाधःसमीपस्थितललाटस्थितं
स्वरारेः शिवस्याक्षि सदा वो युष्माकम्, अस्तोकानामनल्पानामापदां कृत्यै विधाताय स्ताद्ध-
वेत् । उपमालंकारः । शफरिकाकारीत्यत्र पदार्थवृत्तिनिदर्शना ; नेत्रे शफर्याकारस्यासंभवेन,
तत्र तत्सदृशाकाराक्षेपात् ; ' अन्यत्रान्यधर्मासंभवात्तत्र तत्सदृशधर्माक्षेपः पदार्थवृत्तिनिद-
र्शना' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

भूत्यै दृग्भूतयोः स्याद्यदहिमहिमरुग्बिम्बयोः स्निग्धवर्णो

दैत्यौघध्वंसशंसी स्फुटमिव परिवेषावशेषो विभाति ।

सर्गस्थित्यन्तवृत्तिर्मयि समुपगतेतीव निर्वृत्तगर्व

शर्वाणीभर्तुरुच्चैर्युगलमभिदधद्विभ्रमं^१ तद्भूवोर्वः ॥ ४ ॥

नेत्रभूताकेंदुविम्बपरिधयर्थमिव स्फुरत् ।

दैत्येन्द्रविष्वंसशंसि भूयुगं वर्ण्यते विभोः ॥

भूत्यां इति ॥ सर्गस्थित्यन्तवृत्तिः सृष्टिस्थितिसंहारव्यापारः मयि समुपगता
सम्यक्प्राप्ता सृष्ट्यादिहेतुत्वमपि मयि प्राप्तमित्यर्थः । इति-शब्दो हेत्वर्थे, 'इति हेतुप्रकरण-
प्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । अस्माद्धेतोरित्यर्थः । निर्वृत्तगर्वं निष्पन्नाहंकारमिवोच्चैरुन्नतं
विभ्रमं विलासमभिदधत् विभ्रत् शर्वाणीभर्तुः परमेश्वरस्य भ्रुवोर्यद्युगलं युग्मम्, दृग्भूतयोर्नेत्र-
भूतयोः, अहिमहिमरुचोरर्कचन्द्रयोर्बिम्बयोर्मण्डलयोः स्निग्धवर्णः कान्तिमान् सान्द्रवर्णः,
दैत्यानामोघस्य समूहस्य ध्वंसशंसी नाशशंसनशीलः, 'सुप्यजातौ' इत्यादिना ताच्छील्ये
णिनिः । परिवेषस्यावशेषोऽर्थ इवेत्युत्प्रेक्षा । स्फुटं विभाति, तद्भूयुगं वो भूत्यै संपदे स्याद्ध-
वेत् ; प्रार्थनायां लिङ् । अत्र यद्यप्यभिदधदित्येतत्पदं कथनार्थपरत्वेन प्रसिद्धम्, धारणार्थ-
परत्वेन प्रयुक्तमसमर्थत्वादोषदुष्टमन्यार्थदोषदुष्टं वा ; 'योगमात्रप्रयुक्तं यदसमर्थं तदु-
च्यते । यद्दृढिप्रच्युतं नाम तदन्यार्थमुदाहृतम् ॥' इति तयोर्दोषयोर्लक्षणात् ; तथाऽपि
ब्रह्मकविप्रयुक्तत्वान्न दोषः । न च कथनार्थक्रमेवास्त्विति वाच्यम् । भूयुगलयोः विलास-
कथनस्यानुपलब्धिवाधितत्वात् । न च कथनमुत्प्रेक्षा, उत्प्रेक्षावाचकाभावात् । न च

गम्योत्प्रेक्षाऽस्तु, निमित्तानुपादाने गम्योत्प्रेक्षाया अयोपेतात् ; विलासकथने निमित्तस्यात्रानु-
पादानात् ; तस्मादुक्तमेव समाधानं बोध्यम् । अत्र भ्रुवोरौन्नत्यं विलासवचनं च स्वत एव, न
चत्र सर्गादिव्यापारप्राप्तिजनिताहंकारो हेतुरित्यहेतोस्तस्य तद्वेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाद्धेतुत्प्रेक्षा ।
वस्तुतस्तादृगहंकारस्तयोर्न सिद्ध इत्यसिद्धविषया इव-शब्दप्रयोगाद्वाच्या । तस्या उक्तवस्तु-
त्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ ४ ॥

युग्मे रुक्माब्जपिङ्गे रह इव पिहिते द्राग्ययोः प्राग्दुहित्रा

शैलस्य ध्वान्तनीलाम्बररुचिरबृहत्कञ्चुकोऽभूत्प्रपञ्चः ।

ज्यक्षस्यैते पवित्रे त्रिदशवरघटामित्रजैत्रोग्रशस्त्रे

नेत्रे वेत्रे भवेतां द्रुतमिह भवतामिन्द्रियाश्चान्नियन्तुम् ॥ ५ ॥

दुर्जयामरविद्वेषिविध्वंसनपटीयसी ।

शस्त्रे नेत्रे पुरारातेरक्षतां भवतः सदा ॥

युग्म इति । रुक्माब्जपिङ्गे सौवर्णपञ्चवत्पिङ्गे ययोनैत्रयोर्युग्मे शैलस्य हिमवतो
दुहित्रा पुत्र्या पार्वत्या प्राक्पूर्वं रह इव सुरतादिकाल एकान्तदेशे इव कदाचिल्लीलार्थं
नेत्रयोः सूर्यचन्द्रात्मकपरीक्षार्थं वा द्राक् शीघ्रं पिहिते सति प्रपञ्चः स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्
ध्वान्तनीलाम्बररुचिरबृहत्कञ्चुकः ध्वान्तमन्धकार एव नीलाम्बरस्य नीलवस्त्रस्य रुचिरो
मनोहरो बृहत्कञ्चुको यस्य तथोक्तः, नीलवस्त्रनिर्मितबृहत्कञ्चुकेनाच्छादितमिव गाढान्धकार-
संवृतं जगदभूदित्यर्थः । पवित्रे सूर्यचन्द्रात्मकत्वात्पावने त्रिदशवराणां देवभ्रेष्ठानां घटा
समूहस्तस्या अमित्राणां शत्रूणां राक्षसानां जैत्रे जयशीले उग्रे रौद्रे शस्त्रे शस्त्ररूपे ज्यक्षस्य
त्रिणेत्रस्य, एते नेत्रे इह संसारे वर्तमानानां भवतां द्रुतं शीघ्रम्, इन्द्रियाण्येव अश्वास्ताभि-
यन्तुं निगृहीतुं वेत्रे भवेताम् । अत्र घटाशब्दो गजसमूहवाची, न समूहसामान्यवाची ।
तथा च तेन देवसमूहाभिधानं कथमिति चेत्, सत्यम् ; तथाऽप्यर्थविशेषव्यञ्जनार्थं तदुपादा-
नम् । तथा च गजसमूहवाचिना घटाशब्देन देवानां गजत्वेन निरूपणं राक्षसानां सिं-
हत्वेन निरूपणमवगम्यत इति वस्तुना अलंकारध्वनिः । तेन च तथा दुर्जयानां राक्षसानां

वधमपि रौद्रदृष्टिमात्रेण कृतवान् शिव इति तस्य सर्वातिशायी महिमा गम्यत इत्यलंकारेण
वस्तुष्वनिश्च । यद्वा घटा घटना गोष्ठी च, 'घटः कुम्भे समर्थे च घटा तु गजसंहतौ ।
घटनायां च गोष्ठ्यां च' इति भास्करः । गोष्ठी च सभा, तथा च देववरघटनासमाविधा-
तकाराक्षसजैत्ररौद्रशस्त्ररूपे इत्यर्थः । अत्रापि राक्षसानां देववरघटनाविघातकत्वोक्त्याऽन्योन्यं
संबध्य सभां कृत्वाऽवस्थितौ प्रकाशे सति राक्षसाः पश्येयुरिति भीत्या यत्र कुत्रापि निलीय
प्रच्छन्नवासार्थं पितो भेलनं गोष्ठीं चाकृत्वा देवतास्तिष्ठन्तीति देवतानामतिकष्टम्, राक्षसाना-
मत्यौद्धत्यम्, तादृशानपि ताननायासेन संहृतवतः शिवस्य विश्वातिशायी महिमा च
ष्वन्यते ॥ ५ ॥

चण्डीवक्त्रार्पणेच्छोस्तदनु भगवतः 'चण्डरुक्पाण्डुगण्ड-

'प्रोद्यत्कण्डूर्विनेतुं वितनुत इव ये रत्नकोणैर्विघृष्टिम् ।

चण्डार्चिर्मण्डलाभे सततनतजनध्वान्तखण्डातिशौण्डे

चाण्डीशे ते 'भ्रियास्तामधिकमवनताखण्डले कुण्डले वः ॥

गण्डयोः कण्डूपाकृत्या इव तद्वर्षणे विभोः ।

कुण्डले रत्नकोणैर्ये ते देयास्तां शुभानि वः ॥

चण्डीति । तदनु तदनन्तरम्, अस्य पदस्य कुण्डले इत्यत्रान्वयः । चण्डीवक्त्रा-
र्पणेच्छोः वक्त्रस्य मुखस्यार्पणं समर्पणं वक्त्रार्पणं चण्ड्याः पार्वत्या वक्त्रार्पणं चण्डीवक्त्रा-
र्पणम्, 'मृडानी चण्डिकाऽम्बिका' इत्यमरः । तत्कर्तृकं वक्त्रार्पणमित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः
कृति' इति कर्तृगुण्याः 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी' इति समासः । तदिच्छोऽनुस्मिनार्थमिति
भावः । भगवतः परमेश्वरस्य संबन्धिनी ये कुण्डले चण्डरुक् सूर्य इव पाण्डू पीतसंवलितश्चेत-
वर्णौ, 'हरिणः पाण्डरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः'
इति शब्दार्णवे । तादृशयोर्गण्डयोः प्रोद्यत्कण्डूः येन केनापि हेतुनोत्थिताः कण्डूतीर्विनेतुमप-
नेतुं रत्नकोणैः स्वप्रतृप्तानां रत्नानां कोणैरग्रैः विघृष्टिं धिघर्षणं वितनुत इव स्थिते इत्यु-
त्प्रेक्षा । सा च गण्डयोः कुण्डलान्दोलनस्य तत्संयोगरूपधर्मसंबन्धेन निमित्तेन गण्डकण्डू-

त्यथनयहेतुभूतरत्नकोणघर्षणक्रियात्वेनोत्प्रेक्षणाद्वस्तुत्प्रेक्षा ; विषयस्यान्दोलनस्यानुपादाना-
दनुक्तविषया च । चण्डार्चिपः सूर्यस्य यन्मण्डलं तस्याभेवाभा ययोस्तथोक्त इत्युपमा ।
सततमजस्रम्, नतजनस्य नमस्कृतवतो जनस्य भक्तजनस्य ध्वान्तमज्ञानतमः, तस्य खण्डने
अतिशौण्डेऽतिसमर्थे, अवनताखण्डले अवनतो नमस्कृतवानाखण्डलं इन्द्रो याभ्यां तथोक्त
इति चतुर्थीबहुव्रीहिः । चाण्डीशे चण्डीशस्य इमे एते कुण्डले अधिकमत्यर्थं वो युष्माव्
भ्रियास्तां पुण्यास्ताम्, 'इभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मादाशीर्लिङ्, 'रिङ्शयग्लिङ्शु'
इति रिङादेशः । वृत्त्यनुप्रासालंकारेणोपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ६ ॥

खट्वाङ्गोदग्रपाणोः स्फुटविकटपुटो वक्त्ररन्ध्रप्रवेश-

प्रेप्सुदश्चत्फणोरुश्वसदतिधवलाहीन्द्रशङ्कां दधानः ।

युष्माकं कम्प्रवक्त्राम्बुरुहपरिलसत्कर्णिकाकारशोभः

शश्वत्प्राणाय भूयादलमतिविमलोत्तुङ्गकोणः स घोणः ॥

मुखरन्ध्रप्रवेशेच्छुः फणीव परमेशितुः ।

मुखाब्जकर्णिकाशोभो घोणः प्राणद्वयेऽस्तु वः ॥

खट्वाङ्गेति । खट्वाङ्गमुदग्रे उन्नते पाणौ यस्य तस्य तथोक्तस्य महेशस्य संबन्धी
'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति वक्तव्यत्वात्पाणिशब्दस्य परनिपातः । स्फुट-
विकटपुटः स्फुटं स्पष्टं विकटे विशाले रम्ये वरपुटे यस्य तथोक्तः । 'विकटः पृथुले रम्ये
विशालविकटालयोः' इति भास्करः । वक्त्रस्य मुखस्य रन्ध्रं तस्य यः प्रवेशस्तस्य प्रेप्सया
इच्छया उदश्चक्षुद्वच्छन् फणो यस्य तस्य तथोक्तस्य, उरुश्वसतः उर्वधिकं श्वसत उच्छ्वासनिः-
श्वासक्रिये कुर्वतः, अतिधवलस्यातिस्वच्छस्याहीन्द्रस्य शङ्कां संभावनां दधानः पुष्पाब्जिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । कम्प्रं कान्तिकरं शोभाकरम्; 'नमिकम्पि' इत्यादिना कमेः रप्रत्ययः । तस्य
वक्त्राम्बुरुहस्य मुखपद्मस्य परिलसन्त्याः कर्णिकाया आकारेण शोभत इति तथोक्तः ।
रूपकमलंकारः । 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' इति ण्यन्तात्पचाद्यच् । अतिविमल उत्तुङ्ग उन्नतः

कोणो नासाग्रं यस्य सः, घोणो नासिका युष्माकमलमत्यन्तं प्राणाय बलाय भूयात् ।
 'प्राणोऽभून्मारुते बाले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुप्तः ।'
 इति सुधोकरः ॥ ७ ॥

क्रुध्यत्यद्धा ययोः स्वां तनुमतिलसतोर्विम्बितां लक्षयन्ती

भर्त्रे स्पर्धातिनिम्ना मुहुरितरवधूशङ्कया शैलकन्या ।

युष्मांस्तौ शश्वदुच्चैरबहुलदशमीशर्वरीशातिशुभ्रा

वव्यास्तां दिव्यसिन्धोः कमितुरवनमल्लोकपालौ कपोलौ ॥

अत्यच्छादर्शवद्विम्बग्राहि गण्डयुगं विभोः ।

शुष्ठपक्षस्थदशमीन्द्राभं स्तां भवतां मुदे ॥

क्रुध्यतीति । शैलकन्या पार्वती, अतिलसतोरतिमात्रं विराजतोर्ययोः कपोलयोः
 विम्बितां प्रतिविम्बितां स्वां स्वकीयां तनुम्, 'स्वो धातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो-
 ऽक्षियां धने' इत्यमरः । मुहुः पुनः पुनः लक्षयन्ती पश्यन्ती सती इतरवधूशङ्कया अन्य-
 क्षीभ्रान्त्या स्पर्धातिनिम्ना स्पर्धायामत्यन्तमधीना स्पर्धापरवशा सती, 'अधीनो निम्न
 आयचः' इत्यमरः । भर्त्रे पत्ये शिषाय क्रुध्यति कुप्यति, अद्धा सत्यम् । 'क्रुधदुह...'
 इत्यादिना भर्तुः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । उच्चैरुन्नतौ अबहुलदशमीशर्वरीशातिशुभ्रौ शुष्ठपक्ष-
 दशमीचन्द्र इवात्यन्तनिर्मलौ अवनमन्तो लोकपाला यौ तौ तथोक्ताविति द्वितीयाबहु-
 व्रीहिः । दिव्यसिन्धोः गङ्गायाः कमितुः पत्युः शिवस्य तौ कपोलौ शश्वत्सदा 'पुनः-
 सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । युष्मान् अव्यास्तां रक्षताम् । अत्र पौर्णमासीचन्द्रस्य
 पूर्णमण्डलत्वेन स्फुटप्रतीयमानकलङ्कत्वादशमीचन्द्रस्य किञ्चिन्न्यूनपूर्णमण्डलस्य तदभावात्
 कपोलयोस्तत्सादृश्यमुक्तमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

यो भासा भात्युपान्तस्थित इव 'निभृत्तः कोस्तुभो' द्रष्टुमिच्छुः
 सोत्थस्नेहान्नितान्तं गलगतगरलं पत्युरुच्चैः पशूनाम् ।

प्रोद्यत्प्रेम्णा यमार्द्रा पिबति गिरिसुता संपदः सातिरेका

लोकाः शोणीकृतान्ता ^१यदरुणमहसा सोऽधरो वो विधत्ताम् ॥

सोदयेक्षेच्छयाऽभ्यर्णस्यकौस्तुभ इव स्फुरन् ।

स्वभासा शोणितजगत्पुरारेवर्ण्यतेऽधरः ॥

य इति । पशूनां पत्न्युः शिवस्य योऽधरः, उच्चैरुन्नतं गलगतगरलं कण्ठगतविषं सोत्थस्नेहात् सहोत्तिष्ठतीति सोत्थः उभयोरपि क्षीराब्धौ संभवात्, 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । अथ वा, सह उत्थानं सहोत्थं, सुपीति योगविभागात् स्थ इति भावे कप्रत्ययः । सह उत्थं यस्य सः सोत्थः; सहोदर इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । पृषोदरादिषु वाऽयं द्रष्टव्यः । तस्मिन् स्नेहात् नितान्तमतिमात्रं द्रष्टुमिच्छुः; अत एव निभृतो निश्चलः, उपान्तस्थितः सहोदरगरलसमीपस्थितः कौस्तुभ इव सन्नित्युत्प्रेक्षा । भासा कान्त्या भाति । गिरिसुता पार्वती प्रोद्यता प्रकटेन प्रेम्णा आर्द्रा सरसान्तःकरणेत्यर्थः; यं पिबति । लोकाः यदरुणमहसा यस्याधरस्यारुणकान्त्या, 'अव्यक्तरागस्त्वरुणः' इत्यमरः । शोणीकृता अन्ता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ता भवन्तीति शेषः । 'शोणः कोकनदच्छविः' इत्यमरः । तद्गुणालंकारः, 'स्वकीयगुणं तिरोधाय अन्यदीयगुणाहरणं तद्गुणः' इति लक्षणात् । सोऽधरो वो युष्मभ्यं सातिरेका अतिशयिताः संपदः विधत्तां कुरुताम् ॥ ९ ॥

अत्यर्थं राजते या ^२वदनशशधरादुच्चरच्चारुवाणी-

पीयूषाभःप्रवाहप्रसरपरिलसत्फेनपुञ्जावलीव^३ ।

देयात्सा दन्तपङ्क्तिश्चिरमिह दनुदायाददौवारिकस्य

'दीप्त्या दीप्तेन्दुकुन्दच्छविरमिततरां^४ प्रोन्नताया मुदं वः ॥ १० ॥

मुखे मन्दोच्चरद्वाणीपीयूषाभःप्रवाहगा ।

फेनावलीवेशदन्तपङ्क्तिर्वो भवतां मुदे ॥

१. यदधरमहसा

२. वदनशशधरादुद्वलच्चा०

३. ०फेनविन्दावलीव

४. युत्वा

५. ०च्छविरमलतर०

अत्यर्थमिति । दनोर्दायादः पुत्रो बाणासुरः, 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः । तस्य दौवारिको द्वारे नियुक्तः ; 'तत्र नियुक्तः' इति प्राग्वहतीयश्च, 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमः । तस्य शिवस्य या दन्तपङ्क्तिः वदनशशधरान्मुखचन्द्रात् उच्चरन्ती निर्गच्छन्ती चारुर्मनोहरा या वाणी सैव पीयूषाम्भः सुधाम्बु तस्य यः प्रवाहस्तस्य प्रसरेण परिस्फूर्त्यां परिलसन्ती समन्ताच्छोभमाना फेनानां पुञ्जस्यावली पङ्क्तिरिवेत्युत्प्रेक्षा । सा च वदनचन्द्रादिरूपक्रेणाङ्गेन संकीर्णा । अत्यर्थमतिमानं राजते । दीप्त्या कान्त्या दीप्तयोः कान्तिमतोरिन्दुकुन्दयोश्चन्द्रमाध्यपुष्पयोः छविरिव छविर्यस्याः सा इत्युपमा । प्रोन्नतान्यग्राणि यस्याः सा तथोक्ता सा दन्तपङ्क्तिरिहासिल्लोके, इदमुपलक्षणम् ; अमुत्र च वो युष्मभ्यं चिरममिततरामत्युत्कृष्टामपरिच्छिन्नां च मुदं देयात् । इहात्युत्कृष्टां मुदमष्टुत्रापरिच्छिन्नानन्दरूपं मोक्षं च देयादित्यर्थः ॥ १० ॥

न्यकुर्वन्नुर्वराभृन्निभघनसमयोद्धृष्टमेघौघघोषं

स्फूर्जद्वाद्योत्थितोरुध्वनितमपि परब्रह्मभूतो गभीरः ।

सुव्यक्तो व्यक्तमूर्तेः प्रकटितकरणः प्राणनाथस्य सत्याः

प्रीत्या वः संविदध्यात्फलममलमलं जन्मनाथः स नादः ॥

प्रणवात्मा परब्रह्मभूतो भवनिवारणः ।

आविर्भूतः शिवमुलानादोऽस्त्वक्षय्यसौख्यदः ॥

न्यकुर्वन्निति । उर्वरां भूमिं विभ्रतीत्युर्वराभृतः पर्वतास्तत्संनिभास्तत्सदृशा घना मेघास्तेषां समये वर्षतौ उद्धृष्टा उद्धृष्टवन्तः ; उद्धृष्टघोषवन्त इत्यर्थः । 'घुपिर अविशब्दने' इति भौवादिकादकर्मकात् 'गत्यर्थः...' इत्यादिना कर्तारि क्तः । 'घुपिर-विशब्दने' इति निष्ठाया इडभावः । तादृशानां मेघानां ओघस्य समूहस्य घोषम्, किं च, स्फूर्जद्बज्रनिर्घोषमिव घोषं कुर्वत्, 'हु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' इत्यस्माद्वातोर्लटः शत्रादेशः । ततादिचतुर्विधं यद्वाद्यं तस्मादुत्थितमुख अधिकं ध्वनितं ध्वनिमपि, 'ध्वन शब्दे' इत्यस्माद्वातोर्भावे क्तः । न्यकुर्वन् तिरस्कुर्वन् परब्रह्मभूतः परब्रह्मभावं प्राप्तः

परब्रह्मप्रकृतिकत्वेनोङ्कारस्य परब्रह्मभूतत्वं परब्रह्मप्रतीकत्वं च, 'ओंकारमभिधायन्ते' इति भुतावोङ्कारमिति शब्दप्राधान्यलिङ्गात् । अथवा, परब्रह्मभूतः स्ववाचकत्वेन परब्रह्मप्राप्तः । ओङ्कारस्य परब्रह्मवाचकत्वम्, 'अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः । प्रणवो वाचकस्तस्य तेनाहूतः प्रसीदति ॥ सोऽयं महेश्वरः साक्षात्प्रणवस्यास्य गोचरः । तदेव च परं ब्रह्म सर्ववेदान्तगोचरम् ॥ सर्वपापादिभूतस्य शिवस्य परमात्मनः । स्वप्रकाशस्वरूपस्य वाचको यः परो मनुः ॥ अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चेति संवृताः । तानेकधा समभरदज ओमित्यति प्रभुः । तस्मिन्देवः शिवः सांख्यः सर्ववस्त्ववभासकः । प्रतिबिम्बितवांस्तेन प्रणवस्तस्य वाचकः ॥' इति स्मृतेः, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योगपातञ्जल्याच्चावगन्तव्यम् । गभीरो गम्भीरः सुव्यक्तः प्रकटितानि करणानि ओष्ठादीनि स्थानानि येन स तथोक्तः ; अलघूच्चार्यमाण इत्यर्थः । जन्मनाथः जन्म देहपरिग्रहं नाधते उपतापयति पीडयति बाधत इति यावत् ; जन्मनाथः स्त्रोपासकानां पुनर्जन्मनिवारक इति फलितोऽर्थः । 'नाथ नाथ याज्जोपतापैश्वर्याशीः' इत्यस्मात्कर्मणीत्यणप्रत्ययः । व्यक्तमूर्तेः लीलापरिगृहीता शुद्धसत्त्वात्मिका तनुर्यस्य तस्य, सत्याः दाक्षायण्याः प्राणनाथस्य शिवस्य संवन्धी सः प्रसिद्धो नादः ओङ्काररूपः शब्दः नो युष्मभ्यम्, अलं संपूर्णमलं निर्दोषं फलं मोक्षरूपं फलं संविदध्यात्कुर्यात् ॥ ११ ॥

भासा यस्य त्रिलोकी लसति परिलसत्फेनपुञ्जार्णवान्त^१

व्यामश्वेवातिगौरस्तुलितसुरसरिद्वारिपूरप्रसारः ।

पीनात्मा दन्तभाभिर्भृशमभिभविकारातिभीमः^२ सदेमां

पुष्टां तुष्टिं कृषीष्ट स्फुटमिह^३ भवतां हर्षहासोऽष्टमूर्तेः^४ ॥

स्वर्णदीवारिपूरभः सर्वलोकावभासकः ।

हर्षहास उमाभर्तुर्वर्ण्यते भक्ततुष्टिकृत् ॥

भासेति । यस्य हर्षहासस्य भासा शुभ्रकान्त्या त्रिलोकी परिलसन्तः फेनपुञ्जाः यस्मिन् तस्यार्णवस्यान्तर्मध्ये व्यामश्वेव लसति राजति । अतिगौरोऽतिमात्रशुभ्रः, तुलित-

मुरसरिद्वारिप्रसारः उपमितदेवनदीजलप्रवाहप्रसारः ; प्रपूर्वात्सरतः स्वार्थण्यन्तादेरच ।
 गङ्गाप्रवाहतुल्य इत्यर्थः । दन्तानां भाभिः कान्तिभिः पीनात्हा पीनो वृद्धिभागात्मा स्वरूपं
 यस्य सः, ताभिर्द्विगुणितशुभ्रकान्तिरित्यर्थः । भृशमत्यर्थमाभिभवस्तिरस्कारः स एषामस्तीत्य-
 भिभक्तिकाः, 'अत इनिठनौ' इति ठन्प्रत्ययः । लोकोपद्रवकारित्वेन पुण्यात्माभिरनादता
 इत्यर्थः । तादृशानामरातीनां शत्रूणां भीमो भयंकरः, अष्टभूतैः शिवस्य स हर्षहासः, इह पूर्व-
 वदुपलक्षणम्, अद्यत्र च भवतां सदा स्फुटं पुष्टां समृद्धामिषामस्मासु प्रत्यक्षां तुष्टिमस्मासु
 यादृशी परमा तुष्टिस्तादृशीं तुष्टिं कृषीष्ट, करोतेराशीर्लिङ्गि तद् । उपमालंकारः । इमां तुष्टि-
 मित्यन्नाचार्यनिष्ठतुष्टेरन्यत्वासंभवेन तत्सदृशतुष्ट्याक्षेपात्पदार्थवृत्तिनैदर्शनालंकारश्च ॥ १२ ॥

सद्योजाताख्यमाख्यं^१ वियदमलमुदग्वर्ति यद्वाग्देवं

धाम्ना हेम्ना सदृशं जलदनिभमघोराह्वयं दक्षिणं यत् ।

यद्वालार्कप्रभं तत्पुरुषनिगदितं पूर्वमीशानसंज्ञं

यद्विष्यं तानि शंभोर्भवदभिलषितं पञ्च द्युर्मुखानि ॥ १३ ॥

ईशानाद्यभिधानानि दिव्यानि परमेशितुः ।

स्तूयन्ते पञ्च वक्त्राणि सर्वाभीष्टाप्रप्ते सताम् ॥

सद्योजातेति । वियदमलं वियदिवामलं वियत्याकाशे वाऽमलम्, सद्योजात-
 मुखस्योर्ध्वदिगवस्थितत्वादिति भावः । सद्योजाताख्यं तन्नाम यदाख्यम्, तथा उदग्वर्त्यु-
 त्तरदिगवस्थितं धाम्ना कान्त्या हेम्ना सदृशं कनकेन सदृशं वामदेवमेतदाख्यं यदाख्यम्,
 तथा जलदनिभं मेघसदृशं तद्वन्नीलमित्यर्थः । दक्षिणं दक्षिणदिगवस्थितमघोराख्यं यदाख्यम्,
 तथा वालार्कस्य प्रभेव प्रभा यस्य तत्, तत्पुरुषनिगदितं तत्पुरुषमिति निगदितं कीर्तितं
 पश्चिममिति ज्ञेयः ; यदाख्यम्, तथा पूर्वं पूर्वदिगवस्थितं दिव्यं श्रोतनात्मकमीशाननामकं
 यदाख्यं तानि शंभोः पञ्च मुखानि भवतामभिलषितमिष्टार्थं द्युः ॥ १३ ॥

आत्मप्रेम्णा भवान्या स्वयमिव रक्षिताः सादरं^२ संयवन्या

मस्या तिलः सुनीलाञ्जननिभगररेखाः समाभान्ति यस्याम् ।

आकल्पानल्पभासा भृशतरुचिराः कम्बुकल्पाऽम्बिकायाः

पत्युः स्यात्त्यक्तमन्तर्विलसतु सततं बन्धुरा कंधरा वः ॥

यस्यां गौरीविरचितनीलरेखा इव स्फुटम् ।

गररेखा विराजन्ते सा ग्रीवा वर्ण्यते विभोः ॥

आत्मेति । पार्वत्या आत्मप्रेम्णा संयवन्या समिश्रितया. यैतेः कर्मणि ह्युटि,
'टिद्धाणव्' इत्यादिना डीप् । मध्या सादरं ध्वयं लिखिता इव स्थिताः, आकल्पस्यालंकार-
स्यानल्पभासा बहुलकान्त्या भृशतरुचिरा अत्यन्तमनोहराः नीलवर्णाकण्ठाभरणवद-
चिककान्त्या अतिमात्रं राजमाना इत्यर्थः । तिस्रः सुनीलं यदञ्जनं कज्जलम् ; 'अञ्जना
वायुपत्न्यां ना दिग्गजे कज्जलेऽञ्जनम्' इति भास्करः । तन्निभास्तत्सदृशाः गरस्य विषस्य
रेखा यस्यां ग्रीवायां समाभान्ति सम्यक्स्फुरन्ति । कम्बुकल्पाः शङ्खसदृशी 'ईषदसमाप्तौ'
इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । बन्धुरा मञ्जुला अम्बिकायाः पार्वत्याः पत्युः सा कंधरा ग्रीवा
वो युष्माकमन्तरन्तःकरणे सततमत्यन्तं विलसतु । उपमालंकारः ॥ १४ ॥

वक्त्रेन्दोर्दन्तलक्ष्म्याश्चिरमधरमहाकौस्तुभस्याप्युपान्ते

सोत्थानां प्रार्थयन्स्वस्थितिमचलभुवे वारयन्त्यै निवेशम् ।

प्रायुक्तेवाशिषो यः प्रति पतिममृतत्वे स्थितः कालशत्रोः

कालं कुर्वन्गलं वो हृदयमलमलं क्षालयेत्कालकूटः ॥ १५ ॥

वक्त्रेन्द्रादिसहोत्थेषु यत्प्रीत्यैव तदन्तिके ।

अस्ति यः कालकूटोऽसौ वर्ण्यते शंभुकण्ठगः ॥

वक्त्रेति । यः कालकूटः वक्त्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य, दन्तानां लक्ष्म्याः, अधर एव
महान्कौस्तुभः तस्यापि, एषां सोत्थानां स्वेन सह क्षीराब्धावुत्पन्नत्वेन सहोदराणामुपान्ते
समीपे चिरं स्वस्थितिं स्वस्यावस्थानं प्रार्थयन्नाकाङ्क्षमाणः सन् निवेशं स्वनिवासं वारयन्त्यै
निवारयन्त्यै, कालकूटस्य मारकत्वादिति भावः । अचलभुवे अचलादिमवतो भवतीत्यचलभूः
पार्वती तस्यै पतिं प्रति अमृतत्वे मृतिरहितत्वे आशिषः तद्विषया आशिष इत्यर्थः । प्रायुक्तेव

प्रयुक्तवानिव स्थितः कालशतोः कालस्य यमस्य शत्रोः शिवस्य गलं कण्ठं कालं नीलं
कुर्वन् स कालकूटः वो युष्माकं हृदयमलं मनःकलमपमलमत्यन्तं क्षालयेत् । अत्र मा-
लिन्यसंपादकत्वेन मलक्षालनविरुद्धात्कालकूटान्मलक्षालनकार्योत्पत्तिवर्णनादिभावनाविशेषो-
ऽलंकारः ॥ १५ ॥

प्रौढेप्रमाकुलाया दृढतरपरिरम्भेषु पर्वेन्दुमुख्याः

पार्वत्याश्चारुचामीकरवलयपदैरङ्कितं कान्तिशालि ।

तुङ्गं भोगाङ्गदाढ्यं सततमविहितं कर्म निर्मूलयेत्त-

दोर्मूलं निर्मूलं यद्धृदि दुरितमपास्यार्जितं धूर्जटेर्वः ॥ १६ ॥

पार्वतीस्वर्णवलयरेखाचिह्नितमुज्ज्वलम् ।

नागाङ्गदाढ्यं दोर्मूलं महादेवस्य वर्ण्यते ॥

प्रौढेति । दृढतरेषु गाढतरेषु परिरम्भेष्वालङ्घनेषु प्रौढेन समृद्धेन प्रेम्णा-
ऽऽकुलाया युक्तायाः पर्वेन्दुः पूर्णमासीचन्द्रः पूर्णचन्द्र इति यावत् । स इव मुखं यस्या-
स्तस्याः पार्वत्याश्चारुणां मनोहराणां चामीकरवलयानां सुवर्णकटकानां पदानि स्थानविशे-
षा अवयवविशेषा इति यावत् । तैरङ्कितं चिह्नितं कान्तिशालि तुङ्गमुन्नतं भोगाङ्गदाढ्यं
सर्परूपकेयूरसंपन्नम् ; 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' इत्यमरः । धूर्जटेर्दोर्मूलं निर्मूलं तदोर्मूलं वो
हृदि मनसि अर्जितं संचितं दुरितमपास्य निरस्य सततमविहितं निषिद्धं निर्मूलयेन्निःशेषं
नाशयेत् ॥ १६ ॥

कण्ठाश्लेषार्थमासा दिव इव कपितुः स्वर्गसिन्धोः प्रन्नाहाः

क्रान्त्यै संसारसिन्धोः स्फटिकमणिमहासंक्रमाकारदीर्घाः ।

तिर्यग्विष्कम्भभूतास्त्रिभुवनवसतेभिन्नदैत्येभ्योऽदेहाः

बाहा वस्ता हरस्य द्रुतमिव निवहानंहसां सहरन्तु ॥ १७ ॥

संसारसिन्धुतरणे स्फटिकाः संक्रमा इव ।

दीर्घा महेशस्य मुखा वर्ण्यन्ते पापहारिणः ॥

कण्ठेति । कमितुः कान्तस्य शिवस्य, 'आयादय आर्धधातुके वा' इति कमे-
 णिङभावः । कण्ठाश्लेषार्थं कण्ठालिङ्गनार्थं दिवः आकाशात् आप्ता आगताः स्वर्गमिन्धोः
 स्वर्गद्या गङ्गायाः प्रवाहा इव स्थिताः । अत्र दिव आप्ता इति प्रवाहविशेषणस्य शिवकण्ठा-
 श्लेषार्थं दिव आकाशाद्गङ्गाया आगमने तात्पर्यम्, प्रवाहागमनस्य गङ्गागमनं विना-
 ऽभूतत्वात् । अन्यथा यथाश्रुते शिवकण्ठाश्लेषार्थं प्रवाहागमनोक्तिरपमञ्जसा स्यात् । लोके
 हि पतिकण्ठालिङ्गनार्थं तदीयस्त्रीणामेवागमनं प्रसिद्धमुचितं च ; तथा च प्राणकान्तशिव-
 कण्ठाश्लेषार्थं दिवः सकाशादागताया गङ्गायाः प्रवाहा इव स्थिता इत्यर्थः । वस्तुतश्चेन्ना ।
 संसारसिन्धोः कान्त्यै तदुच्चारणाय स्फटिकमणीनां महान्यः संक्रमः सेतुः तस्याकारा इव
 दीर्घाः, त्रिभुवनवसतेः तयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम्, पात्रादित्वात् न ङीप् ।
 तदेव वसतिर्गृहं तस्याः तिर्यग्विष्कम्भभूताः तिर्यक्प्रसारितार्गलरूपा इति रूपकम् । भिन्ना
 विदारिता दैत्येन्द्राणां देहा याभिस्तथोक्ताः । हरस्य या बाहाः भुजाः, 'बाहुर्बाहा त्विषा
 त्विषी' इति द्विरूपकोशः । ताः द्रुतं शीघ्रम्, इवशब्दो वाक्चालंकारे । अंदासां पापानां
 निवहान् समूहान् संहरन्ताम् ॥ १७ ॥

रक्षोवक्षोविफलं स्मरहरवनिताऽक्षीणवक्षोजकान्तं
 वक्षो निक्षिप्तमालं मलयजामिलितोद्गालिभस्मोक्षितं यत् ।
 क्षिप्रं तद्रक्षचक्षुःश्रुतिगणफणरत्नौघभाभीक्ष्णशोभं
 युष्माकं शश्वदेनः स्फटिकमणिशिलामण्डलानं क्षिणोतु ॥

आश्लिष्यद्विरिजावक्षोजातकुङ्कुममुद्रितम् ।
 रक्षःशिक्षादक्षशिववक्षो रक्षतु सर्वदा ॥

रक्ष इति । रक्षोवक्षोविफलं राक्षसवक्षोविदारणम् ; मलयुद्धादिवेलायां स्वकर्तृ-
 कविषड्भुनेन विदारितानन्तराक्षसवञ्चरूपमित्यर्थः । 'विफला विशरणे' इत्यस्माद्धातोः
 'कर्षण्यण्' इत्यणप्रत्ययः । स्मरहरस्य शिवस्य वनिता पार्वती तस्या अक्षीणाभ्यां
 पीनाभ्यां वक्षोजाभ्यां कान्तं मनोहरम् ; आलिङ्गनसमय इत्यर्थः । निक्षिप्ता निहिता

1. वक्षो दक्षद्विषोऽकं स्मरभरविनमदक्षजाक्षीणवक्षोजान्तनिक्षिप्तशुष्मम् ०

माला मणिमालिका यस्मिन्नथोक्तम् । मलयजमिलितोद्भासिमन्मोक्षितं मलयजेन चन्दन-
गन्धेन मिलितं मिश्रितयुद्धामि च यद्धस्य तेनोभितं संसिक्तम् ; तेन लिप्तमित्यर्थः ।
एतादृशं यद्वक्षाः अस्तीति शेषः । रूक्षस्य तीक्ष्णस्य चक्षुःश्रुतीनां सर्पाणां गणस्य फणेषु
यो रत्नौघः तस्य भाभिः कान्तिभिः अभीक्ष्णमत्यर्थं शोभा यस्य तत्तथोक्तम् । स्फटिक-
मणिशिलामण्डलस्यायेनाभा यव्य तत्तथोक्तं तद्वक्षः शश्वन्मनाक् 'सदाऽर्थयोः शश्वत्'
इत्यमरः । युष्माकमेनः पापं क्षिप्रं शीघ्रं क्षिणांतु नाशयतु । 'क्षिणु हिंसायाश्च' इत्यस्मात्ता-
नादिकादाशिपि लोट् ॥ १८ ॥

मुक्तामुक्ते विचित्राकुलवलिलहरीजालशालिन्यवाश्र-

न्नाभ्यावर्ते विलोलद्भुजगवरयुते कालशत्रोर्विशाले ।

युष्मच्चित्तत्रिधामा प्रतिनवरुचिरे मन्दिरे कान्तिलक्ष्म्याः

शेतां शीतांशुगौरे चिरतरमुदरक्षीरसिन्धौ सलीलम् ॥ १९ ॥

मुक्तावर्ताहिलक्ष्मीन्दुशोभितं क्षीरसिन्धुवत् ।

उदरं परमेशस्य वर्ण्यते चित्तशुद्धिकृत् ॥

मुक्तेति । मुक्तामुक्ते एकत्र मुक्ताभिर्हारमणिभिरामुक्ते संबद्धे ; अन्यत्र, मुक्तो-
त्पत्तिस्थानत्वात् स्वस्मिन्स्थिताभिस्ताभिः, जलकूले विचित्रा आकुला निबिडाश्च बलीनां तिसृ-
णामुदरेखाणां लहयः कान्तिपूरास्तासां जालेन शालते शोभत इति तथोक्ते, अवाश्रन् अप्र-
दक्षिणो नाभ्यावर्तो यस्मिन्नथोक्ते, विलोलद्भुजगवरयुते, एकत्र विलोलाद्भिः चलद्भिः भुजगवै-
राभरणभूतैः सर्पश्रेष्ठैर्युते ; अन्यत्र स्वभावतः स्थितैस्तैर्युते विशाले विपुले प्रतिक्षणमभिनवः
रुचिरो मनोहरश्च तस्मिन्नथोक्तः ; कान्तिलक्ष्म्या मन्दिरे, शीतांशुगौरे, एकत्र शीतांशुवद्गौरे,
अन्यत्र शीतांशुना गौरे, कालशत्रोः कालान्तकस्य शिवस्य उदरक्षीरसिन्धौ उदररूपक्षीर-
समुद्रे युष्मच्चित्तत्रिधामा भवन्मनोगङ्गासलिलं सलीलं सविलासं सुशोभमिति यावत् । चिरतरं
शेतां शयनं करोतु । 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्मात्कर्तरि लोट्, ततस्तङ् । यथा समुद्रं प्राप्य
गङ्गा तत्तादात्म्यं प्राप्नोति, एवं युष्मच्चित्तं शिवोदरं ध्यात्वा ध्यानपरिष्कारप्राप्ततत्तादात्म्यं
मुनिश्चलं परमसुखमनुभवत्वित्यर्थः । श्लेषसंकीर्णरूपकप्रलंकारः ॥ १९ ॥

वैयाघ्री यत्र कृत्तिः स्फुरति हिमगिरेर्विस्तृतोपत्यकान्तः ।

सान्द्रावश्यायमिश्रा परित इव वृता नीलजीमूतमाला ।

आबद्धाहीन्द्रकाञ्चीगुणमतिपृथुलं शैलजाक्रीडभूत^१

तद्वो निःश्रेयसे स्याज्जघनमतिघनं बालशीतांशुमौलेः ॥२०॥

वैयाघ्रचर्म सहिमनीलाभ्रमिव राजते ।

यस्मिंस्तज्जघनं शंभोर्वर्ण्यतेऽखिलसौख्यकृत् ॥

वैयाघ्रीति । यत्र यस्मिंस्तज्जघने वैयाघ्री व्याघ्रस्थेयम्; 'तस्येदम्' इत्यणि, 'न खाभ्यां' इत्यादिना ऐजागमः । कृत्तिचर्म हिमगिरेः हिमवत्पर्वतस्य विस्तृताया विशालाया उपत्यकाया आबद्धभूमेरन्तः सान्द्रेणावश्यायेन हिमेन मिश्रा, परितोऽमितः वृता प्रसृता नीलजीमूतमाला श्याममेघपङ्क्तिरिव स्फुरति । आबद्धः अहीन्द्र एव काञ्चीगुणः कटिघ्नं यस्मिंस्तथोक्तम् । यद्यपि, 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तक्री रक्षणा स्त्रियाम्' इत्यमरात् काञ्चीशब्दः पुंस्कट्यां न युक्तः, तथाऽपि स्त्रीकट्यामित्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम्; तेन पुंस्कट्यामप्ययं शब्द इति क्षीरस्वामिवचनाच्च दोषः । अतिपृथुलमतिविशालम्, शैलजायाः पार्वत्या आक्रीडभूतमुद्यानभूतमतिघनमतिनिविडं बालशीतांशुमौलेः बालेन्दुशेखरस्य शिवस्य तज्जघनं वो युष्माकं निःश्रेयसे मोक्षाय स्यात् । यद्यपि, 'अचतुर...' इत्यादि-सूत्रेण निःश्रेयसशब्दोऽकारान्तो निपातितः, तथाऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वान्न दोषः । उपमालंकारः । अत्र हिमशैलोपत्यकास्थितमेघपङ्क्तेः शिवजघनस्यवैयाघ्रकृतेनोपमानोपमेयभावप्रतीत्या हिमगिरिशिवयोरुपत्यकाजघनदेशयोपोपमानोपमेयभावो व्यज्यत इत्यलंकारे-णालंकारध्वनिः ॥ २० ॥

पुष्टावष्टम्भभूतौ पृथुतरजघनस्येव नित्यं त्रिलोक्याः

सम्पग्वृत्तौ सुरेन्द्रद्विरद्वरकरोदारकान्तिं दधानौ ।

सारावूरु पुरारेः प्रसन्नमारिघटाघस्मरौ प्रस्मशुभ्रौ

अक्षैरत्यार्द्रचित्तराधिकमवनतौ बाञ्छितं वो विधत्ताम् ॥२१॥

ऐरावतकरोदारकान्तिभाजावभीष्टदौ ।

ऊरु त्रिलोक्या आधारौ वर्ण्येते गिरिजापतेः ॥

पुष्टेति । पृथुतरस्यातिविशालस्य जघनस्येव नित्यं त्रिलोक्याः, कुक्षिस्या
इति शेषः । पृष्ठावष्टम्भभूतौ दृढतराधारस्तम्भभूतावित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भव्या । 'अ-
वाचालम्बनाविदूरयोः' इति स्तम्भेः सकारस्य षकारादेशः । सम्यग्वृत्तौ वर्तुलौ सुरेन्द्रस्य
शक्रस्य द्विरदवर ऐरावतस्तस्य करः शुण्डा तस्योदारौ महतीम्, 'उदारो दातृमहतोः' इति
विश्वः । कान्ति दधानौ ऐरावतकरकान्तिसदृशी कान्ति दधानावित्यर्थः । अत एव पदार्थ-
वृत्तिनिदर्शनालंकारः । सारौ श्रेष्ठौ प्रसन्नं गाढं अरिघटाघक्षरौ अत्रुसमूहनाशनशीलौ,
घस्मरावित्यत्र 'घस्तु अदने' इत्यस्माद्धातोः 'सृघस्यदः कमरचू' इति ताच्छील्ये कमरचू-
प्रत्ययः । भस्मना शुभ्रौ अत्यार्द्रं भक्तिरसेनात्यन्तसिक्तं चित्तं येषां तैः भक्तैरधिकमत्यर्थ-
वदनतौ पुरारूरू वो युष्मभ्यं वाञ्छितमिष्टार्थं विधत्ताम् ॥ २१ ॥

आनन्दायेन्दुकान्तोपलरचितसमुद्गायिते ये मुनीनां

चित्तानन्दं^१ निधातुं विदधति चरणे ताण्डवाकुञ्चनानि ।

काञ्चीभोगीन्द्रमूर्ध्ना प्रतिमुहुरुपधानायमाने^२ तदानीं

^३शश्वस्तामन्तकारेर्धुतिविजितसुधाभानुनी जानुनी वः ॥

मुनिचित्तसमाधाननिधाने परमेशितुः ।

जानुनी ह्युपवर्ण्येते जितपूर्णेन्दुमण्डले ॥

आनन्दायेति । मुनीनां चित्तानन्दं मनःसंतोषं निधातुम्, इन्दुकान्तोपलेन
चन्द्रकान्तशिलया रचितौ समुद्रौ संप्रविक्रौ ताविवाचरिते, 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् ।
तदन्तात्कर्तरि क्तः । चरणे पादे ताण्डवाकुञ्चनानि ताण्डवेनाकुञ्चनानि शरीरवक्रतासंपादक-
मविशेषान्विदधति च कुर्वति सति तदानीं तत्क्षणमात्रम् ; आकुञ्चनकालस्य तावन्मात्रत्वात् ।
काञ्चीभोगीन्द्रमूर्ध्ना कटिस्त्रभूतस्य सर्पराजस्य शिरसां प्रतिमुहुः पुनः पुनः उपधानाय-
माने उपवर्हणवदाचरती । पूर्ववदाचारक्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । ताण्डववेलायामाकुञ्चन-

कर्मणा जानौः स्वसमानोर्ध्वदेशप्राप्त्या कटिस्तत्रभूतसर्पराजः स्वसमानोर्ध्वदेशस्थितोपधान
इव तथाभूतशिवज्ञानोक्तपरि स्वशिरांसि निधाय विभास्यतीति जानुनोरुपधानौपम्य-
मिति भावः । एतादृशी ये जानुनी द्युत्या कान्त्या विजितः सुधाभानुश्चन्द्रो यास्यां ते ।
अन्तकारेः कालान्तकस्य शिवस्य ते जानुनी शश्वत्सदा वो युष्माकमानन्दाय स्तां भवताम् ।
उपमालंकारः ॥ २२ ॥

मञ्जीरीभूतभोगिप्रवरगणफणामण्डलान्तर्नितान्त-

व्यादीर्घानर्घरत्नद्युतिकिसलयिते स्तूयमाने द्युसद्भिः ।

विभ्रत्यौ विभ्रमं वः स्फटिकमणिदण्डदण्डवद्भासिते ये

जङ्घे शङ्खेन्द्रशुभ्रे भृशमिह भवतां मानसे शूलपाणेः ॥

मञ्जीरिताहिफणरत्नांशुपल्लविते शुभे ।

जङ्घे शिवस्य वर्ण्यते शङ्खस्फटिकनिर्मले ॥

मञ्जीरीति । मञ्जीरीभूतो नूपुरीभूतः, अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः । भोगिप्रव-
राणां सर्पश्रेष्ठानां यो गणः तस्य फणामण्डलस्यान्तर्मध्ये नितान्तमत्यर्थं व्यादीर्घया
अनर्घाणां अमूल्यानां रत्नानां द्युत्या कान्त्या किसलयिते किसलयः पल्लवस्तद्वदाचारिते
धाचारकिञ्चिन्तान्निष्ठाप्रत्ययः । द्युसद्भिर्देवैः स्तूयमाने विभ्रमं विलासं विभ्रत्यौ स्फटिकमणि-
दण्डः स्फटिकमणिशिलाया दण्डवद्भासिते । शङ्खेन्द्रः शङ्खश्रेष्ठ इव शुभ्रे शूलपाणये जङ्घे
ते इह वो युष्माकं मानसे भृशं भवताम्, भवतेलौट् । उपमालंकारः ॥ २३ ॥

अस्तोकस्तोत्रशस्तेरपचितिममलां भूरिभावोपहारैः

कुर्वद्भिः सर्वदोषैर्मुनिभिरभिवृत्तौ धर्मविदेवलायैः ।

सम्यक्संपूज्यमानौ हृदयसरसिजे मानसे युष्मदीये

शर्वस्य क्रीडतां तौ प्रपदवरबृहत्कच्छपावच्छभासौ ॥ २४ ॥

1. बृहदण्डः 2. शङ्खेन्द्रः 3. अस्तोकस्तोमशब्दे 4. सर्वदोषैः सततम्

5. ब्रह्म 6. इह हृदि सरसीवानिशं

रूपकार्योत्पत्तिवर्णनादिभावनालंकारः । 'निर्हेतुकमसामभ्यासप्रतिबन्धादिकारणात् । विरुद्धा-
त्कार्यमप्यस्मात्कारणं स्याद्विभावना ॥' इति लक्षणात् । सा चाननेन्दाविवि रूपाकसंकीर्णा ।
किं च ते प्रतिष्ठा अमरा ब्रह्मादयो देवाः सरसि कासार इव स्थिते स्वान्ते चित्ते ये पदा-
म्भोरुहे दधानाः सन्तः, इहास्मिन्प्रपञ्चे स्वां स्वीयां श्रियं लभन्ते । अपि च, लोलं सतृष्णम्;
'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । लोलम्बकानां भृङ्गाणां कुलं यूथयिव; 'सजातीयैः कुलं
यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम्' इत्यमरः । विदुषां कुलं वंशो ये पदाम्भोरुहे सेवते । भूत्या
ऐश्वर्येण युक्तस्येति शेषः । एणः पाणौ यस्य तस्य तथोक्तस्य विमलतरा स्वच्छतरा रुक्मान्ति-
र्यस्य तस्य तथोक्तस्य ते पदाम्भोरुहे सदा वो युष्माकं भूत्यै संपदे, 'भूतिर्भस्मनि संपदि'
इत्यमरः । स्तां भवताम् । उपमाविभावनाच्छेकानुप्रासानां संसृष्टिः ॥ २७ ॥

येषां 'रागादिदोषक्षतमतियतयो यान्ति' नित्यं प्रसादा-

'देवान्नम्रात्ममूर्तिश्चुसदाषिपरिषन्मूर्ध्नि' भूषायमाणाः ।

श्रीकण्ठस्यारुणोद्यच्चरणसरसिजप्रोत्थितास्ते भवाख्या-

त्पाराचाराच्चिरं वो दुरितहतिकृतस्तारयेयुः परागाः ॥ २८ ॥

रागादिदोषहरणा ये भवाम्भोषितारणाः ।

आचार्याः शिवपादाब्जपरागान्बर्णयन्ति वान् ॥

येषामिति । रागो विषयाभिलाष आदिर्येषां तैः, दोषैः क्षता क्षीणा 'क्षणु
हिंसायाम्' इत्यस्माद्धातोः कर्षणि क्तप्रत्यये, 'अनुदात्तोपदेशः—' इत्यादिना अनुनासिक-
लोपः, तादृशी मतिर्येषां ते तथोक्ताः ; ये च ते यतयः प्रयतमानाः, भजकाः नित्यं येषां
षादाब्जपरागाणां प्रसादादेवान् ब्रह्मादीन्यान्ति । रागादिदोषदूषितान्तःकरणा अपि यत्प्रसा-
दादिशुद्धान्तःकरणा ब्रह्मादिभावं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । नम्रा आत्ममूर्तिः स्वीयदेहो येषां तेषां
चुसदां दिविसदां देवानामृषीणां च या परिपत्सन्ना तस्या मूर्ध्नि भूषायमाणाः भूषावदाचरन्तः,
भक्त्या नमस्कृत्वैद्धिदेवादिभिर्भूषा इव शिरोभिध्रियमाणा इत्यर्थः । दुरितहतिकृतः पापनाश-

1. रागादिदोषा. 2. मुक्ति 3. ये वा 4. शेषायमाणाः 5. परागा
बुद्धान्तारयेयुश्चिरतरभितताब्जन्वसंसारपारात्

करणशीलाः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ताच्छील्ये करोतेः क्तिप्प्रत्ययः । श्रीकण्ठस्य परमेश्वरस्याखण्डमव्यक्तरागम्, उद्यत्प्रकटं प्रकाशमानमिति यावत् । यच्चरणसरसिजं पादाब्जम् ; तत्त प्रोत्थिता आविर्भूतास्ते परागाश्रितनादनाद्येत्यर्थः । भवाख्यात् जन्मसंसारनामकात्पारावाराद्वो शुष्मान् तारयेयुः ॥ २८ ॥

भूम्ना यस्यास्तसीम्ना भुवनमनुसृतं यत्परं धाम धाम्नां

१साम्नां साम्नायतत्त्वं यदपि च परमं यद्गुणातीतमाद्यम् ।

यच्चाहोहृन्निरीहं २गहनमिति ३महस्त्वाहुरुच्चैर्महान्तो

माहेशं तन्महो मे महितमहरहर्मोहरोहं निहन्तु ॥ २९ ॥

यद्भूमरूपं सर्वावभासि तत्परमं मम ।

आकाशशब्दितं मोहरोहघालाभिवर्ण्यते ॥

भूम्नेति । अस्ता निरस्ता सीमा मर्यादा यस्य सोऽस्तसीमा, निर्मर्यादो निरवधिक इति यावत् । तादृशेन यस्य माहेश्वरमहसः संबन्धिना भूम्नाऽखण्डस्वरूपेण भुवनं सर्वः प्रपञ्चः अनुसृतं व्याप्तम् । भूमशब्दिताखण्डस्वरूपं च 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः इति, भूमानं भगवो विजिज्ञास इति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छा. ७.) इति छान्दोग्यभूतेरवगन्तव्यम् । इदं च ब्रह्ममौमांसायां, 'भूमा संप्रसादादप्युपदेशात्' इत्यधिकरणे स्पष्टम् । यन्माहेशं महः धाम्नां तेजसां सूर्यादीनां सूर्यादिकं धाम तेजस्तेषामपि प्रकाशसंपादकत्वात् ; 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विशुतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥' 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादिभूतेश्चेति भावः । अपि च, यन्माहेशं महः साम्नां सामोपनिषदां श्वेतकेतुविद्यागतानां साम्नायतत्त्वं, आम्नायोऽस्यासः ; 'ज्ञा अभ्यासे' इत्यस्माद्धातोः सर्वायेति गुणे ? (घञि) 'आतो युक्' इत्यादिना युगागमः । आम्नायेन तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासेन प्रतिपादितं साम्नायं तत्त्वं प्रत्यगभिन्नं परमं परं ब्रह्म । तथा यन्माहेशं महः गुणातीतम् ; गुणान्सत्त्वादीनतीतम् । 'द्वितीया श्रिता' इत्यादिना समाप्तः ।

आद्यं सर्वकारणम् । तथा यन्माहेशं महः अंहोहृत् पापहृत्, निरीहं पूर्णकामत्वमदिति मायः । महान्तो वेदार्थपरिशीलनपराः गमनमिति, 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशदेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ऽप्येभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' इत्यादिश्रुतिभिराकाशमिति यत्तु यन्माहेशं मह एव, तु शब्दो भिन्नक्रमोऽवधारणार्थः, 'तुः स्याद्देवधारणे' इत्यमरः । उच्चैर्निःशङ्कमाहुः । महितं सर्व-पूजितम्, 'मह पूजायाम्' इत्यस्मात्कर्माणि क्तः । माहेशं महेशस्वरूपं, तन्महः चित्प्रकाश-त्मकं तत्तेजः अहरहः प्रत्यहम्, मे मम मोहरोहमज्ञानाङ्कुरं निहन्तु ॥ २९ ॥

सुहितगिरिसुताभ्यः सुदितारिव्रजाभ्यः

सकलगुणानिधिभ्यः संपदम्भोनिधिभ्यः ।

नम इहभवतीभ्यो नन्दितश्रीपतिभ्यः

शकलितदुरिताभ्यः शंभुलीलावलीभ्यः ॥ ३० ॥

पार्वतीप्रीतिकारिण्यो याः पापौघहृतः शुभाः ।

ताभ्यो महादेवचारुलीलाभ्योऽस्तु नमो नमः ॥

सुहितेति । सुहितगिरिसुताभ्यः सुहिता वृक्षा गिरिसुता पार्वती यासां ताभ्यः ; सुदितो विनाशितः अरिव्रजः शत्रुसङ्घः यामिः ताभ्यः ; सकलानां गुणानां निधिभ्यः ; संपदाम्भोनिधिभ्यः ; इहभवतीभ्यः पूज्याभ्यः नन्दितश्रीपतिभ्यः संतोषितविष्णुभ्यः ; शकलितदुरिताभ्यः खण्डितपापाभ्यः ; शंभोः परमेश्वरस्य लीलावलीभ्यो नमः ॥ ३० ॥

पृथुकुचभरद्वन्द्वामुग्नावलम्बाविलासिनः

शिशिरकिरणश्रीसारस्याः श्रितेषु शिवप्रदाः ।

पृथुलजघनाः प्राणास्त्राणं क्रियासुरुमाह्वया-

श्रकितहरिणीनेत्रान्ता वो हरस्य बहिश्चराः ॥ ३१ ॥

पृथुभिनभरद्वन्द्वताम्यन्मध्या शिवंकरी ।

परमेशबहिःप्राणरूपा सा वर्ण्यते शिवा ॥

पृथिविति । पृथु विशालौ कुचावेव भरा भाराः; तयोर्द्वन्द्वेन आभ्रयमीपद्भुग्नमवलग्नं
वक्ष्यम्; 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री....' इत्यमरः । तेन विलसनशीलाः, शिशिरकिर-
णस्य चन्द्रस्य श्रियाः शोभायाः सारस्यं सरसता, तदिव सारसं येषामिति व्यधिकरणपद-
बहुव्रीहिः; चन्द्रशोभासारस्यसदृशसारस्या इत्यर्थः । अत एव पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः ।
श्रितेषु आश्रितेषु भक्तेषु शिवप्रदाः सङ्गलप्रदाः; पृथुलं विशालं जघनं कटिपुरोभागो येषां
ते तथोक्ताः; चक्रितानां त्रस्तानां हरिणीनां नेत्रान्त इव नेत्रान्तो येषां ते तथोक्ताः; बहि-
भरा उमाह्वयाः पार्वत्याख्याः हरस्य प्राणाः वो युष्माकं त्राणं रक्षणं क्रियासुः ॥ ३१ ॥

आरभ्य स्मरजयिनः कपर्दभारा-

दङ्गानां स्तुतिरियमा पादाब्जपांसोः ।

ये भक्त्या मुहुरनया नमन्ति देवं

देवश्च स्मरति धिया स्वयं च तेषाम् ॥ ३२ ॥

आरभ्येति । इयं स्मरजयिनः शिवस्य कपर्दभारादारभ्य आ पादाब्जपांसोः आ-
पादपद्मपरागादङ्गानां स्तुतिः । अनया स्तुत्या ये भक्त्या देवं नमन्ति; देवश्च शिवोऽपि
स्वयं तेषाम्, तान्; 'अधीगर्थ....' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्मरति च स्मरत्येव ।
चकारो भिन्नक्रम एवकारार्थः । अवश्यं स्मरति रक्षणीयत्वेन सदा चाभिमन्यत इत्यर्थः ॥

दीढ्यन्मूर्धेन्दुखण्डः सितशितनखरच्छिन्नलोकेशमुण्डः

कम्पाकारोरुदण्डः प्रलयहुतवहप्रस्फुरद्बाहुदण्डः ।

चण्डीष्टोद्योतशौण्डः स्वभुजनियमिताखण्डवाणीधवाण्डः

खण्डीभूतारिमण्डः कलयतु भवतां शर्म शंभुः प्रचण्डः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीमच्छंकर-
भगवत्पादचिरचिता श्रीशिवकेशादिपादान्तस्तुतिः संपूर्णा ॥

दीव्यादिति । दीव्यन्प्रकाशमानः मूर्ध्नि शिरसि इन्दुखण्डः चन्द्रशकलं पश्य
 सः । सितैः शुभ्रैः शितैस्तीक्ष्णगैः नखरैर्नखैः छिन्नः लोकेशस्य ब्रह्मणो मुण्डो येन सः ।
 कम्पः कान्तः आकारो ययोस्तयोः ऊर्वोर्दण्डौ यस्य सः । प्रलयहुतवहेन प्रलयाग्निना
 प्रस्फुरन् बाहुदण्डो यस्य सः । चण्ड्याः पार्वत्याः यदिष्टं तस्मोद्योतने सम्पक्प्रकाशने शौण्डः
 समर्थः । स्वभुजैर्नियमितमखण्डं वाणीधवाण्डं ब्रह्माण्डं येन सः । खण्डीभूताः खण्डिता
 अरयाः, त एव मण्डा भूषा यस्य सः । प्रचण्डः दुरात्मस्वत्यन्तकोपनः शंभुः ; शं सुखं
 भवतीति शंभुः ; 'मितद्वादित्वात् इप्रत्ययः । शं सुखं ब्रह्मानन्दम् ; 'आनन्दो ब्रह्मेति...'
 श्रुतेः । अथवा, शमेर्ण्यन्ताद्विचः, शं शमयिता रोगाणां भवतीति वा शंभुः ; 'भिषक्कमं त्वां
 भिषजां शृणोमि' इति श्रुतेः । न च 'मो नो धातोः' इति नत्वप्रत्ययः ; 'न मु ने'
 इत्यत्र योगविभागेन, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्यानुपादानात्, परत्वादनुस्वारप्रवृत्तेः । यत्तु शं
 सुखं भवत्यस्मादिति शंभुरिति तन्न ; कर्तरि कृतो विधानादपादाने इप्रत्ययाभावात् ।
 शंभुः सुखकरः परशिवः भवतां युष्माकं शर्म कलयतु करोतु ॥ ३३ ॥

इति श्रीभारद्वाजजलधिकौस्तुभ श्रीरामकृष्णसूरिणा विरचितं
 शिवकेशादिपादान्तस्तोत्रव्याख्यानं समाप्तम् ॥

Li

